ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 3

UDK 009 Annales, Ser. hist. sociol., 36, 2026, 3, pp. 337-488, Koper 2026 ISSN1408-5348

UDK 009

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 3

KOPER 2026

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 36, leto 2026, številka 3

UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

Glavni urednik/*Redattore capo/Editor in chief:* Darko Darovec

Odgovorni urednik/*Redattore responsabile/Responsible Editor:* Salvator Žitko

Uredniki/*Redattori/Editors:* Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Gostujoča urednica/*Editrice ospite/Guest Editor:* Katja Kobolt

Prevajalka/*Traduttrice/Translator:* Cecilia Furioso Cenci (it.)

Oblikovalec/*Progetto grafico/Graphic design:* Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/*Stampa/Print:* Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/*Editori/Published by:* Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*©

Sedež uredništva/*Sede della redazione/Address of Editorial Board:* SI-6000 Koper/*Capodistria,* Garibaldijeva/*Via Garibaldi 18*
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, ***internet:*** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 9. 2026.

Sofinancirajo/*Supporto finanziario/Financially supported by:* Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/*Tiratura/Circulation:* 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in*: Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a* Creative Commons BY 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: https://zdjp.si.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

OPEN ACCESS

ANNALES · Ser. hist. sociol. · 36 · 2026 · 3

Anali za istrske in mediteranske študije - Annali di Studi istriani e mediterranei - Annals for Istrian and Mediterranean Studies

UDK 009 Volume 36, Koper 2026, issue 3 ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

VSEBINA / *INDICE GENERALE / CONTENTS*

Katja Kobolt: The Third Space of Social Reproduction: The Work of Fiction and the Politicisation of Socialist Motherhood 337
Il terzo spazio della riproduzione sociale: Il lavoro della finzione e la politicizzazione della maternità socialista
Tretji prostor družbene reprodukcije: Delo fikcije in politizacija socialističnega materinstva

Jelena Lalatović: Third Space Between Early Socialist Utopia and Environmental Thought of the 1970s: Interpreting Play in the Novel *A Walk Through The Future* via Vygotsky and Caillois 355
Il terzo spazio tra l'utopia del primo socialismo e il pensiero ambientalista degli anni Settanta: interpretare il gioco nel romanzo per l'infanzia Una passeggiata attraverso il futuro *attraverso Vygotsky e Caillois*
Raziskovanje tretjega prostora: interpretacija igre v otroškem romanu Sprehod skozi prihodnost *skozi Vigotskega in Cailloisa*

Tijana Tropin: Urban Space and Third Places in Dragan Lukić's Poetry and Prose 365
Spazio urbano e terzi luoghi nella poesia e nella prosa di Dragan Lukić
Urbani in tretji prostori v poeziji in prozi Dragana Lukića

Dubravka Zima: The Evolution of Child *Flâneur:* Street Smart Kids and the City in Croatian 20th Century Children's Literature 377
L'evoluzione del bambino flâneur*: i bambini street smart e la città nella letteratura per l'infanzia croata del XX secolo*
Razvoj otroka flâneurja*: iznajdljivi otroci z ulice in mesto v hrvaški otroški književnosti 20. stoletja*

Janko Trupej: Slovenska recepcija romana *Koča strica Toma* 387
La ricezione del romanzo La capanna dello zio Tom *in Slovenia*
The Slovenian Reception of Uncle Tom's Cabin

Marija Jurić Pahor: Mladina proti pozabi: vzpostavljanje kulture spominjanja in dialoga med mladimi Slovenkami in Slovenci v Avstriji in Italiji 401
I giovani contro l'oblio: creare una cultura della memoria e del dialogo tra i giovani sloveni in Austria e in Italia
Youth against Oblivion: Building a Culture of Memory and Dialogue among Young Slovenes in Austria and Italy

Barbara Zagorc: Sociološke ovire v razvoju epistemologije urbanega 417
Ostacoli sociologici nello sviluppo dell'epistemologia dell'urbano
Sociological Obstacles in the Development of Urban Epistemology

Maša Filipovič Hrast, Tatjana Rakar, Urban Boljka & Jera Sernel: Changing Welfare Perceptions in Times of Climate Change: The Case of Slovenia 431
Percezioni sul welfare in un contesto di cambiamento climatico: il caso della Slovenia
Spremenjeni pogledi na blaginjo v času podnebnih sprememb: primer Slovenije

Ada Gruntar Jermol:
Exploratory Observations on Metaphorical Convergence in Media Discourse: English-influenced Metaphorical Expression Patterns in German and Slovenian 445
Osservazioni esplorative sulla convergenza metaforica nel discorso mediatico: modelli di espressione metaforica influenzati dall'inglese in tedesco e sloveno
Metaforična konvergenca v medijskem diskurzu: preliminarna opažanja o vplivu angleščine na vzorce metaforičnega izražanja v nemščini in slovenščini

Sonja Vaupot: Mediterranean Toponyms in Translation 459
Toponimi mediterranei in traduzione
Sredozemski toponimi v prevajanju

Blaž Ilc Vrečko: The Ideology of Technology and Its Development Meets the Polycrisis of Modern Capitalism 473
L'ideologia della tecnologia e del suo sviluppo incontra la policrisi del capitalismo moderno
Ideologija tehnologije in njenega razvoja i n polikriza sodobnega kapitalizma

Kazalo k slikam na ovitku 487
Indice delle foto di copertina 487
Index to images on the cover 487

received: 2025-10-29 DOI 10.19233/ASHS.2026.24

MLADINA PROTI POZABI: VZPOSTAVLJANJE KULTURE SPOMINJANJA IN DIALOGA MED MLADIMI SLOVENKAMI IN SLOVENCI V AVSTRIJI IN ITALIJI

Marija JURIĆ PAHOR
Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Članek na podlagi podatkov, pridobljenih iz medijskih objav, spletnih strani (srednjih šol, kulturnih in izobraževalnih pobud, programov in projektov), lastnih poizvedovanj in znanstvenih razprav omogoča teoretsko podkrepljen vpogled v vzpostavljanje kulture spominjanja in dialoga med mladimi Slovenkami in Slovenci v Avstriji in Italiji. Osredotoča se na obdobje zadnjih dveh desetletij. Ugotavlja, da se zavest o umiranju prič časa, ki bi lahko spregovorile o svojih pogosto zelo travmatičnih izkušnjah (zlasti) v času fašizma in nacizma, izpričuje v nuji po pričevanju in beleženju spominov »zadnjih pričevalk/cev« (v dejavnost so vključeni zlasti dijaki višjih srednjih šol). Kaže pa se tudi v umetniških in civilnodružbenih angažmajih »postmemorijske generacije« in mladih v širšem smislu ter v vzpostavljanju digitalnih »spominskih krajin« in pedagoških čezmejno in dialoško usmerjenih projektov.

Ključne besede: mladi Slovenci/ke v Avstriji, mladi Slovenci/ke v Italiji, postmemorijska generacija, kultura spominjanja, dialog

I GIOVANI CONTRO L'OBLIO: CREARE UNA CULTURA DELLA MEMORIA E DEL DIALOGO TRA I GIOVANI SLOVENI IN AUSTRIA E IN ITALIA

SINTESI

L'articolo si basa su dati ricavati da pubblicazioni mediatiche, siti web (scuole medie, iniziative culturali ed educative, programmi e progetti), di indagini personali e ricerche scientifice, offre una visione teoricamente fondata sulla creazione di una cultura della memoria e del dialogo tra i giovani sloveni in Austria e in Italia. Si concentra sull'ultimo ventennio. Constata che la consapevolezza della scomparsa dei testimoni del tempo, che potrebbero raccontare le loro esperienze spesso molto traumatiche (sopratutto) durante il fascismo e il nazismo, si manifesta nella necessità di testimoniare e registrare i ricordi degli »ultimi testimoni« (nell'attività sono coinvolti soprattutto gli studenti delle scuole superiori). Si manifesta inoltre negli impegni artistici e nella società civile della »generazione post-memoriale« e, più in generale, dei giovani, nonché nella creazione di »paesaggi della memoria« digitali e di progetti pedagogici orientati al dialogo e alla collaborazione transfrontaliera.

Parole chiave: giovani sloveni in Austria, giovani sloveni in Italia, cultura della memoria, dialogo, generazione della postmemoria

UVOD[1]

Prispevek se začne z vpogledom v pomen spominskih proslav in projektov za pripadnike in pripadnice slovenskih narodnih skupnosti v Avstriji in Italiji. Ponazarja, da je ta pomen tesno povezan z emotivnim in kognitivnim odnosom do polpreteklih izkušenj v času fašizma in nacizma in da so njegovi ključni naslovniki mladi, še posebno, ker živih prič skoraj ni več. Posebno pozornost posveča nato »nuji pričevanja«, ki jo spodbuja zavest o umiranju zadnjih pričevalk/cev, ter »generaciji postmemorije« (Hirsch, 2012), to je generaciji potomk in potomcev, ki se vse bolj opazno spopada s pogosto travmatično in z odporom povezano zgodovinsko izkušnjo, ki so jo prenašali nanje prednice in predniki v kontekstu družine in širše kulture. Značilnost pripadnikov te generacije je, da to izkušnjo, ki jo zaznavajo kot pomemben del svojega sebstva, ustvarjalno poustvarjajo. Izražajo jo skozi literaturo, vizualno umetnost, film, gledališče, projekte, a tudi skozi znanstveno-raziskovalno dejavnost in na ta način, kot ponazarja prispevek, omogočajo, da ta izkušnja postane skupaj s spomini, ki se vežejo nanjo, zaznavna tudi v svojih neizrečenih, odrinjenih in transgeneracijskih vidikih. Odpirajo pa tudi vpogled v del sodobne zgodovine, ki ni le osebna in družinska, temveč tudi širša kolektivna in družbena. Očitno postaja, da se njihova dela vključuje tudi v šolske (zlasti višje srednješolske), a tudi zunajšolske izobraževalne programe in projekte, kar omogoča, da postajajo dostopna »poznejšim rodovom« tudi zunaj slovenskih manjšinskih skupnosti. Mladi so danes vse bolj razumljeni kot soustvarjalci kulture spominjanja. Osnova za to ugotovitev so podatki, ki jih je avtorica tega prispevka pridobila prek medijskih objav, spletnih strani srednjih šol (zlasti Slovenske gimnazije in Dvojezične trgovske akademije v Celovcu ter nižjih in višjih srednjih šol s slovenskim učnim jezikom v Trstu in Gorici) ter kulturnih in izobraževalnih pobud in projektov, ki jih pomembno oblikujejo ali sooblikujejo mladi Slovenci in Slovenke v Avstriji in Italiji. Podatke, ki zajemajo obdobje zadnjih dveh desetletij, je v primeru manjkajočih informacij (na primer letnic, navedb krajev, vsebinskih nejasnosti) dopolnila z lastnim poizvedovanjem. Iz njih izhaja, da mladi sodelujejo v široki paleti šolskih in drugih projektov, ki so čezmejno in dialoško usmerjeni. Vse bolj se tudi zavedajo, da občutljivost na grozote fašizma in nacizma v državah, v katerih živijo, in tudi drugod po svetu bledi in da je treba delovati »proti pozabi«.

POMEN SPOMINSKIH PROSLAV IN PROJEKTOV

»Poznejšim rodovom moramo dati živ spomin na pregon. Zato se je treba v družinah pogovarjati in zbuditi zanimanje za polpreteklo zgodovino.« To misel je izrekel Nužej Tolmajer[2] na spominski proslavi 11. julija 2022 na Ljubelju, kjer je med 2. svetovno vojno delovalo koncentracijsko taborišče, podružnica Mauthausna (Volksgruppen ORF, 2022). Proslava, ki se je odvijala na severni ali avstrijski strani ljubeljskega predora (Ljubelj/Loibl sever), je bila v znamenju 80-letnice pregona koroških Slovenk in Slovencev. Imela pa je tudi močan simbolni pomen. Tolmajer se je rodil 23. julija 1942 v taborišču Frauenaurach v Erlangnu, enemu izmed več taborišč Volksdeutsche Mittelstelle, kamor so 14. in 15. aprila 1942 pregnali okrog 200 koroških slovenskih družin oziroma 1100 oseb (Sima, 2012, 39). Tudi dijakinje in dijaki Dvojezične trgovske akademije v Celovcu so ob 80-letnici pregona pripravili spominsko slovesnost, ki je pod geslom »Mladina proti pozabi«[3] potekala v avli šole.[4] Na spominski slovesnosti je sodelovala tudi Anica Wurm-Olip, ki se je rodila 14. junija 1943 v ženski kaznilnici Aichach na Zgornjem Bavarskem, kamor so deportirali njeno mamo. Svojo življenjsko zgodbo, ki vključuje tudi »usodo« njene družine pri po domače Jerebu (Olip) na Obirskem, je zbrala v knjigi *Rojena na kraju smrti ... in preživela* (Wurm-Olip, 2019), ki je izšla v obeh koroških deželnih jezikih in iz katere je na slovesnosti brala. Tako Nužej Tolmajer kot Anica Wurm-Olip sta potomke in potomce v ožjem in širšem pomenu besede soočila s travmatično izkušnjo, ki v času, ko se je zgodila, ni mogla biti vključena v simbolno in je dolgo časa ostala zunaj zavesti: zato o njej nista mogla govoriti ali nanjo opozoriti, kot da bi bila zanju nekaj zunanjega. Nasprotno, vsak spomin na to izkušnjo je bil in je boleč, preboleč, stanje, ki se poraja iz *notranjosti* organizma.[5] »Spomin na žrtve nacizma«, tako Wurm-Olip (2019, 34), »živi v nas, v njihovih potomcih, naprej in nikoli ne bo umrl«. Ni naključje, da se je aprila 2025, ob 80. obletnici konca druge svetovne vojne, pred spomenikom umetnika Valentina Omana na železniški postaji v

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta 5320-76/22 *Vzpostavljanje kulture spominjanja in dialoga med mladimi Slovenkami in Slovenci v Avstriji in Italiji*, ki ga je financiral Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu (obdobje trajanja projekta: marec 2023 – december 2024), in raziskovalnega programa P5-0409 *Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

2 Nužej Tolmajer se je rodil leta 1942 v izgnanstvu, doraščal pa je v takratni občini Radiše. Bil je dolgoletni tajnik Krščanske kulturne zveze (1965–2004) v Celovcu, od leta 2004 do svoje smrti avgusta 2025 je bil predsednik tamkajšnjega Narodopisnega inštituta Urban Jarnik.

3 Geslo je naslov istoimenskega projekta, ki ga na Dvojezični trgovski akademiji kot mentorica vodi učiteljica Mirjam Zwitter-Šlemic, ki je po izobrazbi pravnica. Skupaj z Evo Hartmann, profesorico na Pedagoški visoki šoli v Celovcu, je od leta 2025 tudi predsednica Zveze slovenskih pregnank in pregnancev na Koroškem, ki se pod njunim predsedstvom osredotoča na spominsko delo in na izvajanje ter podporo raznih spominskih, umetniških in znanstvenih projektov (Grilc, 2025).

4 Novice, 14. 4. 2022: Da spomin ne zamre, se mladina spominja, 15.

5 Rojstvo »na kraju smrti« je Anica Wurm-Olip (2025, 4) opredelila kot »stvar, ki ostane v kosteh«.

Žrelcu zbralo tisoč zlasti mladih ljudi, da bi na impresiven umetniški način posredovali in počastili spomin na vrnitev pregnanih koroških slovenskih družin, za katere se je pričela pot prav tu, na tej postaji.[6]

»Vlak spomina«, od leta 2014 »Memobus«, je ime projekta, ki ga organizira goriško združenje 47|04[7] in je namenjen dijakom italijanskih in slovenskih višjih srednjih šol v Furlaniji Julijski krajini; od leta 2024 se za dijake slovenskih šol izvaja program, ki v celoti poteka v slovenskem jeziku.[8] Vrhunec projekta, pri katerem vodilno sodeluje zgodovinar Štefan Čok,[9] je ob predhodnih interaktivnih delavnicah, v katerih so sodelovali preživeli taboriščniki, danes pa njihovi potomci, večdnevni obisk »krajev memorije« (Pierre Nora). Pot se začne v nekdanji Rižarni pri Sv. Soboti nad Trstom, ki jo je nacistični okupator leta 1943 spremenil v koncentracijsko taborišče in mu leto pozneje dodal še krematorij, v katerem so sežgali med 4000 in 5000 ljudi. Žrtve so bile po večini Slovenci in Hrvati s Tržaškega in iz Istre, osumljeni partizanstva ali sodelovanja v narodnoosvobodilnem boju, pa tudi italijanski protifašisti, Judje, Romi in homoseksualci. Rižarna je bila tudi zbirno središče za odhod v druga koncentracijska taborišča na Poljskem in v Nemčiji – iz Trsta so odpeljali približno 20.000 zapornic in zapornikov, večinoma Judov (Benedetič et al., 1978, 116–118). Memobus dijakov zato krene tudi na Poljsko, točneje v Krakov (ogled judovskega geta, Schindlerjevega muzeja) in v uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau, ki se tako – kot to na primeru nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj ponazarjajo Daniel Wutti et al. (2022) – spreminja v transnacionalni, od leta 2024 pa predvsem v transgeneracijski »učni prostor«, ki skozi analizo in refleksijo lahko vodi do boljšega razumevanja in sporazumevanja.

NUJA PRIČEVANJA IN »GENERACIJA POSTMEMORIJE«

Obstajajo izkušnje, ki se tako globoko in vztrajno zasidrajo v individualno in kolektivno memorijo, da jih ni mogoče izbrisati. Sem sodi izkušnja fašizma, nacizma, pregnanstva in koncentracijskih taborišč, ki s svojo grozo za žrtve pogosto simbolizira prav tisti prelom, ko simbolizacija odpove v svoji pomirjevalni in hkrati apelativni (pričevanjski) funkciji. Ta izkušnja deluje prek prebliskov, vizij, podob, vonjav, okusov, pa tudi prek neumornih refleksij, ki so tako značilne za tiste »priče časa«, ki so danes še žive in so bile v času pregona in deportacij predvsem otroci ali niti še rojeni otroci. Pisateljica Marica Bodrožić (2014, 329) je, nanašajoč se na vojno (v nekdanji Jugoslaviji), zapisala: »Nobena vojna ne neha samo zato, ker molči orožje. Vsaka vojna zapušča dediščino, temne darove, ki živijo v obrazih, zgodbah, telesih, stavkih in v domišljiji ljudi kot bolezen na preži.« To dediščino je mogoče opredeliti s pojmom *memorija*, ki se navezuje na nevrofiziološke telesne funkcije ter na nezavedne ali še ne ozaveščene vidike doživetega, pripovedovanega, slišanega, medtem ko sta pojma *spomin* in *spominjanje* tesno povezana s procesi ozaveščanja, rekonstrukcije in soočanja, vse do sistematičnega prizadevanja, da bi bila travmatična dediščina oprijemljiva in kar se da predelana.[10] Anica Wurm-Olip je travmatična dogajanja v povezavi s svojo družino, ki so jo spremljala že v materinem trebuhu in nato ob in po rojstvu, raziskovala vse svoje življenje. Hotela je poznati vse podrobnosti. Spraševala je, zbirala dokumente in si vseskozi zapisovala, kajti, kot pravi, »piše, mora pisati«, da bi predelala »pošastno«, ki ga je doživela vsa njena družina (njeni starši in njunih osem otrok, vključno z njo). To, kar se je zgodilo takrat, se ji zdi še danes nepredstavljivo. »To je tako boleče, da tega sploh ne moreš ubesediti. Zdi se mi, da se s tem še vedno spopadam, ne morem se od tega odmakniti. Je kot obroč okoli mene, ki se nikoli ne razrahlja« (Wurm-Olip, 2019, 86, 103).

Zagata neizrekljivosti se pogosto pojavi skupaj z »nujo pričevanja« (Jurić Pahor, 2008) ter zavedanjem, da memorija ve dosti več, kot človek lahko prikliče v spomin in izpove. Razpre travmatsko izkušnjo v skrajnih razmerah, ki vsakič znova zamaje njeno dosedanje osmišljanje. Psihoanalitičarka Anita Eckstaedt (1989, 469) napeljuje na ta pojav, ko pravi: »Grozot se ne pozabi. [...] Travmatski dogodek evocira proces predelave, ki nikdar ne preneha«. Evocira pa tudi tesnobo, ki se po Heideggru od strahu razlikuje po tem, da se ne veže na noben konkreten vzrok. Svet se v počutju tesnobe kaže kot brezimen v svoji nedomačnosti. Tesnobe ne prikliče nič znotraj sveta, nobeno »znotrajsvetno bivajoče«, temveč »vrženost« (rojenost) v faktičnost sveta, v danem primeru nasilnega, totalitarnega in razčlovečenega sveta, ki daje pečat razmerju do njega. Z besedami Heideggera (2005, 259): »[…] to, pred čimer je tesnobi

6 Prireditev je organizirala Zveza slovenskih pregnank in pregnancev na Koroškem (Trampusch, 2025).

7 Številki 47|04 sta skrajšani letnici. Leta 1947 je bila podpisana mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo, leta 2004 pa je Slovenija vstopila v Evropsko unijo (QuarantasetteZeroQuattro, 2025).

8 Primorski dnevnik, 25. 4. 2024: Vsi bi morali vsaj enkrat obiskati »pekel«, 16–17.

9 Štefan Čok, rojen leta 1983 v Trstu, je zgodovinar in raziskovalec Odseka za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu. Kot suplent je hkrati več let poučeval na Liceju Franceta Prešerna v Trstu. Od leta 2017 je predsednik študijskega centra Dialoghi Europei.

10 Razloček med memorijo in spominom je v slovenski znanstveni prostor vpeljala Taja Kramberger, da bi pri prevodu knjige Maurica Halbwachsa *La mémoire collective* upoštevala njegovo konceptualizacijo pojmov *mémoire* in *souvenir* (Kramberger, 2001). Na njeno ugotovitev, da slovenščina še nima dveh izrazov (v uporabi je bil in je pogosto še naprej le termin »spomin«), ki bi jih bilo treba v namene bolj elaboriranega vstopa v raziskovalno polje upoštevati, se je – pa čeprav z drugačnimi poudarki – navezovala tudi avtorica pričujoče raziskave (Jurić Pahor, 2007; 2017).

tesno, je bit-v-svetu sama«. V izkustvu tesnobe, ki ji ni tesno spričo ničesar v svetu zato, ker ji je tesno pred svetom samim, kot to v sozvočju z ugotovitvijo Anite Eckstaedt poimenuje Heidegger, iz »svetle noči niča tesnobe izraste izvorna odprtost bivajočega kot takega: da je bivajoče – in ne nič« (Heidegger, 2005, 37).

Renata Salecl (2007, 123) se sklicuje na freudovsko psihoanalizo, ko pravi, da tesnoba predstavlja eno od možnih poti, po kateri subjekt obravnava travmatične spomine. Tesnoba, tako Salecl, postavlja travmatizirani subjekt na določeno distanco, kar mu omogoči, da dogodek drugič izkusi na drugačen način, na primer v sanjah in nočnih morah. Lahko pa ga znova izkusi denimo tudi prek risb in spisov, kar povedno izhaja iz dvojezične razstave *Quando morì mio padre / Ko je umrl moj oče*, ki so jo leta 2005 pripravili Metka Gombač, Boris M. Gombač in Dario Mattiussi (2005). V središču razstave so risbe in spisi, ki so jih otroci nekaj mesecev po vrnitvi iz italijanskih koncentracijskih taborišč (Rab, Gonars, Monigo/Treviso, Visco, Renicci) leta 1944 pisali v partizanskih šolah. Učitelji so otrokom skušali pomagati pri premoščanju hude življenjske travme. Razstava vključuje tudi nekaj risb v Trstu rojenega akademskega slikarja Staneta Kumarja, ki je v koncentracijskih taboriščih na Rabu (1942) in pozneje v Gonarsu (1943) od jutra do večera opazoval otroke (upodobil je tudi novorojenčka) predvsem zato, da bi po vojni čim nazorneje opozoril na njihovo neizmerno trpljenje. Slikarjev vzgib za dokumentiranje trpljenja je bil tako silen, da je celo med odpadki izbrskal »dve kovinski plošči«, v katere je »vgraviral risbe otrok«; obe plošči je »pretihotapil domov [v Ljubljano] in jih do konca vojne skrival v kleti« (Kumar, 1980, 144–147). Razstava je bila vrsto let na ogled v številnih krajih v Italiji, Sloveniji in Avstriji. Njeni naslovniki so bili in so predvsem višješolke in višješolci. Spremlja jo katalog z istim naslovom, ki omogoča poglobitev njenih vsebin (Gombač et al., 2005). Spodbudila pa je tudi nove raziskave (Gombač & Gombač, 2013) in vplivala na projekte, med katerimi izstopa fotografsko-dokumentarna razstava s pomenljivim naslovom *Zadnji pričevalci*, ki so jo leta 2013 premierno predstavili v Muzeju novejše zgodovine Slovenije v Ljubljani, gostovala pa je tudi v Trstu.

Razstavo so postavile novinarka Saša Petejan, fotografinja Manca Juvan (s portreti sogovornikov ter posnetki osebnih predmetov, pisem in nekdanjih krajev internacije) in zgodovinarka Urška Strle.[11] V njenem ospredju so osebne zgodbe še zadnjih preživelih, ki so bili iz Ljubljanske pokrajine v italijanska fašistična taborišča odpeljani v letih 1942 in 1943, ter njihovih svojcev. Razstava je dala vedeti, da je utelešeni spomin pričevalcev, v tem primeru zlasti mlajših in mladih internirancev, enkraten in nezamenljiv, predvsem pa, da je »živ« – tudi v smislu občutenja tesnobnosti oziroma oživitve spomina na travmatične situacije ter odprtosti do drugega, da je torej »bivajoče – in ne nič«. Avtorice razstave so ta pojav opisale takole: »Razstavni prostor se je pogosto spremenil v čustveni prostor, v katerem so močni občutki zmede in osuplosti nad neznano preteklostjo prišli v ospredje; in v prostor, v katerem je prihajalo do izmenjav anekdot, informacij in globokega sočutja med preživelimi, njihovimi sorodniki in gledalci« (Varuhizlice, 2025).

Ko prič časa ne bo več, bo ugasnil tudi ta čutno-konkretni spomin na čas fašističnega in nacifašističnega preganjanja. Česar se ni več mogoče neposredno spominjati, si je mogoče predstavljati le še s pomočjo potomcev in potomk, ki se travmatičnih izkušenj prič časa lahko »spominjajo« samo še na podlagi pripovedi, zgodb, podob in vedenj, s katerimi so doraščali in odraščali, ter s pomočjo medijev: z besedili, knjigami, fotografijami, filmi, slušnimi posnetki, ipd. Marianne Hirsch (2012) govori v tem smislu o postmemorijski generaciji, t. i. *generation of postmemory*. Postmemorija po njenem opisuje odnos, ki ga ima »naslednja generacija« do individualnih, kolektivnih in kulturnih travm tistih pred njo. Travma, s katero se Hirsch težiščno ukvarja, je holokavst.

Koncept postmemorije je mogoče razširiti tudi na individualne, kolektivne in kulturne travme, ki niso neposredno vezane na izkušnjo holokavsta, na primer na pregon, taboriščno ali partizansko izkušnjo v času druge svetovne vojne ter na tretjo in celo na četrto generacijo, to je generacijo vnukov in pravnukov. Hirsch predpostavlja, da postmemorija ni identična s spominom: generacija potomcev travmatskih izkušenj prve generacije ni neposredno doživela, »spominja« se jih le posredno – prek zgodb in doživljanj predhodne ali predhodnih generacij, medosebnih odnosov z njimi, a tudi prek tabuiziranj določenih tematik in molka, ki ima v sebi močan potencial ohranjevanja in se zato kaj rad izmika pripovedni rekonstrukciji (Jurić Pahor, 2006; 2011). Te danosti in izkušnje so se na potomce prenesle s takšno afektivno močjo, da se zdi, da so sami po sebi spomini. Toda, kot poudarja Hirsch (2012, 5), povezave s preteklostjo, značilne za postmemorijo, ne posreduje priklic v spomin, temveč domišljijsko vlaganje, projekcija in ustvarjanje – poustvarjanje, ki se giblje v območju posredovane, presejane, razdrobljene preteklosti. Spominjanje se v tem smislu izkazuje kot sestavljanje mnogoterih izmuzljivih in neulovljivih delcev te preteklosti.

»ANGEL POZABE« (M. HADERLAP) IN TRANSGENERACIJSKI PRENOS TRAVM

Postmemorijo je mogoče razumeti kot strukturo transgeneracijskega prenosa travm in hkrati kot lasten, specifičen način zamišljanja. Maja Haderlap, koroška Slovenka iz Lepene pri Železni Kapli, v svojem izjemno

11 Virtualni ogled razstave je dostopen na spletni strani Varuhizlice (2025).

odmevnem romanu *Engel des Vergessens* (2011a), *Angel pozabe* (2012; slovenski prevod), v katerem je na avtobiografski način ubesedila zlasti pripovedi in spomine svoje babice (preživela je koncentracijsko taborišče Ravensbrück) in svojega očeta (z dvanajstimi leti je postal najmlajši koroški partizan in bil pred tem, čeprav še otrok, preganjan in mučen), ponazori, da je pogled v zadnji instanci usmerjen vanjo, v pripovedovalko, v to, da potrebuje izraz, ki bi opisal učinek (ne le) babičinih in očetovih travmatizacij, zapoznelost tega učinka in njegovo večplastno posredovanje, kajti: »Moj Jaz ne reče Jaz. Nastopa na svojem lastnem odru. Govori v kodiranih jezikih, skriva se v starih in novih preoblekah« (Haderlap, 2012, 138). Pripovedovalka se vztrajno uri v tem, da bi slišala »vsaj zven svojih misli, ga razločila v mnoštvu drugih tonov« in brž ko ga zazna, »potone v vrvežu glasov«. A se, prepričana, da ga je vendarle zaznala, »ne more več odtrgati od njega« (Haderlap, 2012, 138). Skozi tenkočutno izpisan odnos vnukinje in babice, hčerke in očeta, ki vključuje tudi usode sorodnikov in domačinov, omogoča vpogled v pojav, ki ni le oseben ali družinski, temveč širši kolektivni in kulturni, saj ogovarja zgodovinsko resnico ljudi, ki so doživeli in preživeli podobno travmatično izkušnjo, katere učinki odzvanjajo vse do danes.

Angel pozabe pripomore k artikulaciji strahov, travm, a tudi k izstopu iz »tišine spomina« (Hrobat Virloget, 2021), »saj sem«, kot pravi pisateljica (Haderlap, 2011b), »s svojim romanom očitno odprla nekaj, o čemer so doslej praviloma molčali ali to vsaj zelo neradi omenjali«. Najbolj intenzivne so bile reakcije na Koroškem. Ljudje, tudi povsem neznani, so pisateljico ustavljali na ulici, jo objemali, ji čestitali, se ji zahvaljevali za ta roman (Borovnik, 2017). Izjemen pomen in vrednost *Angela pozabe* potrjujejo številni ponatisi, prevodi ter literarne nagrade. Knjiga je dostopna tudi v Braillovi pisavi.

Že kmalu po izidu je bil roman *Angel pozabe* vključen v šolski načrt. Na Slovenski gimnaziji v Celovcu je imel in ima pomembno funkcijo »reparativne socializacije« (Opetnik, 2024, 164), ki se kaže tudi v tem, da profesorji dijake spodbujajo, da se aktivno, tudi prek projektov in obiskov spominskih krajev, kot so nekdanja koncentracijska taborišča Dachau, Mauthausen, Auschwitz-Birkenau[12] in Rižarna v Trstu (slednjo v okviru spoznavanja sosednjih regij in mest obiskujejo že vrsto let zadnji letniki Kugyevih razredov), ukvarjajo z nacističnim obdobjem, ter jih podpirajo pri pripravi referatov, maturitetnih nalog in predstavitvi svoje transgeneracijsko pogojene družinske zgodovine (Wutti, 2013a, 105; 2013b, 50; Opetnik, 2024, 164; SLOGAT, 2024). Podobno velja, kot nakazuje uvodno poglavje tega prispevka, tudi za Dvojezično trgovsko akademijo v Celovcu. Dijaki zadnjih razredov tako gimnazije kot tudi trgovske akademije so sodelovali pri strokovni ekskurziji *Po poteh romana Angel pozabe*, prvi v sklopu projektnega tedna *Koroški Slovenci in Slovenke* (Dijaki in dijakinje 8. b razreda, 2021), drugi prvič skupaj s Srednjo ekonomsko šolo Ljubljana – Roška v okviru programa Evropske unije Comenius, ki spodbuja mednarodno sodelovanje šol (HAK-TAK, 2013/2014), in drugič na namenski ekskurziji (Založnik, 2019).

Celostno učenje v sklopu ekskurzije vodi pisateljičin brat Zdravko Haderlap. V te in sorodne namene je na svoji domačiji, pri po domače Vinkelnu (tu se je rodila tudi Maja Haderlap), ustanovil center a-Zone, ki je namenjen zlasti šolski in zunajšolski mladini (prim. Polanšek, 2019; a-Zone, 2025). Raziskovalni pohod vključuje predstavitev domačije, ogled nekdanje lepenske osnovne šole, ki ima od leta 2012 status društva (prim. Lepener Schule/Lepenska šola, 2025), ter obisk sosednjih kmetij in Peršmanove domačije, ki danes ni samo eden najpomembnejših spominskih krajev koroških Slovenk in Slovencev, temveč tudi mednarodno priznan muzej in učni prostor s široko ponudbo tudi za šole in izobraževalne ustanove (Muzej/Museum Peršman, 2025). Odkar je avstrijska policija iz še komajda pojasnjenih razlogov 27. julija 2025 na Peršmanovi domačiji, kjer je potekal antifašistični mladinski tabor, izvedla policijsko racijo, je popularnost muzeja strmo narasla.

Posebna komisija avstrijskega notranjega ministrstva, ki je racijo preiskala, je v svojem poročilu, ki je bilo objavljeno tudi v slovenščini, prišla do zaključka, da je bila racija v mnogih pogledih nezakonita in nesorazmerna. Poročilo ugotavlja, da racija ni bila usmerjena proti slovenski narodni skupnosti, niti proti Peršmanovi domačiji kot kraju spomina, ampak proti antifašističnemu taboru, ki je bil posplošujoče dojet kot levičarska ekstremistična organizacija. Njen očitni cilj je bil pridobiti osebne podatke vseh (mladih) udeležencev tabora (BMI, 2025a; 2025b). Podobno je Eva Hartmann, podpredsednica Društva Peršman,[13] kmalu po raciji ocenila, da je ta imela namen »zastraševanja in kriminalizacije mladih, ki se angažirajo za antifašistično izobraževanje« (Vidmajer, 2025, 25). Prvič se je evropska mladina (okoli 100 oseb) zbrala na antifašističnem taboru že leto dni pred tem, med 25. in 28. julijem 2024, da bi se posvečala tematikam, kot so: razumevanje zgodovinskih in aktualnih resničnosti, čezmejno mreženje, potreba po

12 Štefan Pinter, leta 2021 upokojeni učitelj ruščine, zgodovine, psihologije in filozofije na Slovenski gimnaziji, je organiziral kar dvajset potovanj za dijakinje in dijake v nekdanje nacistično uničevalno taborišče Auschwitz-Birkenau in Krakov, mesto z bogato judovsko zgodovino. Potovanja je pripravljal in izvedel večinoma skupaj s poljskim slovenistom Emilom Tokarzem. Z gimnazijci je dvakrat sodeloval tudi pri projektu *A Letter to the stars*, leta 2008 skupaj s preživelo pričo pregona koroških Slovencev 14. in 15. aprila 1942 Miro Zorec, rojeno Wutti, na Zilji. Projekt, ki se je začel leta 2003, velja za največji in najbolj trajnosten projekt šolske zgodovine v Avstriji (Wakounig, 2021; Pinter, 2000; Kuba, 2008; Zorec, 2008).

13 Eva Hartmann je, kot v uvodu že povedano, od leta 2025 ob Mirjam Zwitter Šlemic tudi predsednica Zveze slovenskih pregnank in pregnancev na Koroškem.

konkretni strukturi v boju proti desnemu ekstremizmu in sodobnemu fašizmu, odpor.[14] Dogodek, ki je vključeval tudi branje odlomkov iz romana Maje Haderlap, je – tako kot leta 2025 – organizirala delovna skupina mladih, ki je aktivna zlasti v Klubu slovenskih študentk in študentov na Dunaju (Gabriel, 2024; Poljšak, 2024). Prvoosebna pripovedovalka v *Angelu pozabe* navaja, da je pri Peršmanovih rad posedal njen oče, ki se je vse življenje soočal s strahovi, ki sta jih v njem pustila nacizem in vojna, in sicer »v kuhinji, pri Anči [Sadovnik], ki je takrat, ko je SS postrelil vso družino [štiri odrasle in sedem otrok], preživela« (Haderlap, 2012, 78). Številne koroške Slovenke in Slovence je policijska racija 27. julija 2025 globoko pretresla, še posebno, ker je do nje prišlo v letu spominjanja: osemdeset let po koncu druge svetovne vojne in povrhu v kraju, ki evocira grozoviti zločin.

Roman *Angel pozabe* je leta 2019 postal obvezno čtivo za maturitetni esej dijakinj in dijakov zadnjih letnikov srednjih šol v Sloveniji (Šebenik & Bizilj, 2019).[15] Obsežna in izjemno dodelana metodično-didaktična navodila je za soočanje z romanom omogočil literarni zgodovinar Zoran Božič (2020). Roman Maje Haderlap so obravnavali tudi na koroških šolah zunaj območja dvojezičnega šolstva (Danglmaier et al., 2017, 121, 143). Pripovedna moč romana se zdi neusahljiva. Še leta 2025 so se z njim na primer soočali v Bralni skupini Kranj. Nekateri njeni člani so si že leta 2014 ogledali gledališko predstavo *Angel pozabe* v SNG Drama v Ljubljani in obiskali »domačijo, na kateri živi [pisateljičin] brat Zdravko« (Logar, 2025). Avtor in režiser odrske priredbe je bil Igor Pison, tržaški Slovenec, rojen leta 1982, ki je na univerzi v Trstu študiral germanistiko, v Münchnu pa se je izšolal za gledališkega in opernega režiserja. Dramaturginja je bila Eva Kraševec (2014, 14), ki je v gledališkem listu zapisala, da »uprizoritev Angela pozabe išče svoje osišče prav v tenkočutnem prenašanju avtoričinega literarnega postopka v medij gledališča.« Premiera je bila 14. marca 2014, do začetka januarja 2016 pa je bilo izpeljanih že več kot 50 ponovitev, med njimi številna gostovanja zlasti v Sloveniji in na Koroškem. SNG Drama je gostovala tudi v Mestnem gledališču v Celovcu in v Slovenskem stalnem gledališču v Trstu, kjer so bile vse ponovitve nemudoma razprodane (SSG, 2015). Dunajsko gledališče Akademietheater je odprlo svojo novo sezono v letu 2017 z lastno priredbo *Angela pozabe* za oder (ORF, 2017).

Angel pozabe je napisan iz perspektive deklice, ki je glavni lik in pripovedovalka romaneskne zgodbe, kar pomeni, da je v njej ubesedena tudi tematika transgeneracijskega prenosa travm, ki je tudi na znanstveni ravni deležna vse večje pozornosti. Izstopa pa, da se med pripadniki slovenskih manjšin v Avstriji in Italiji ukvarjajo s to tematiko skorajda izključno raziskovalke in raziskovalci, ki so se rodili, delovali ali pa delujejo na Koroškem. Razlog je v tem, da je javnost v nemškem govornem prostoru do obravnave koncentracijskih taborišč bolj odprta kot v Italiji,[16] a tudi v tem, da so na Primorskem za razliko od Koroške po drugi svetovni vojni privilegirali zmagoviti borčevski spomin, v znatno manjši meri pa tistega na deportacije, internacije in vojne travmatizacije. Štefan Čok, ki je v okviru projekta Memobus v Auschwitz-Birkenau med letoma 2015 in 2023 spremljal italijanske in slovenske dijake, od leta 2024 dalje pa zaradi odločitve, naj potovanje udeležencev slovenskih višjih šol v celoti poteka v slovenskem jeziku, le še dijake teh šol (kar odgovarja upoštevanju jezikovnih pravic slovenskih dijakov, implicira pa tudi narodnostno segregacijo kot posledico italijanske državne politike, ki vedno znova opozarja na krivde nacizma ter jugoslovanskih partizanov in OZNE [»massacro delle foibe«], na fašistične zločine pa vztrajno pozablja[17]), je ob otvoritvi razstave o protifašističnih odporniških organizacijah TIGR in Borba

14 Podobnim tematikam se je s posebnim ozirom na odpor in spomin žensk ter tematikam, kot so antisemitizem, vojna v Ukrajini in Gazi, posvečal tudi antifašistični tabor v letu 2025 (BMI, 2025a, 86–91 [priloga 4]).

15 Zanimivo je, da je samo od jeseni 2018 do spomladi 2019 center a-Zone, kjer se tematizirajo tudi vsebine romana, obiskalo okoli 800 maturantk in maturantov iz Slovenije (Polanšek, 2019).

16 Carlo Spartaco Capogreco (2004, 4) v svoji prelomni obravnavi tematike fašističnih taborišč ugotavlja, da italijanska javnost ve »le malo, ne samo o tem, kaj se je dogajalo v taboriščih, ampak tudi o tem, da so med drugo svetovno vojno sploh obstajala italijanska koncentracijska taborišča«. V Rimu živeči nemški zgodovinar Lutz Klinkhammer (2003, 331) njegove ugotovitve potrjuje, ko naslavlja vprašanje: »Katere vojne se spominja italijanska javnost, ko govori o drugi svetovni vojni? Odgovor je preprost: Gre skoraj izključno za nacionalsocialistično vojno v Evropi in obdobje nemške okupacije Italije od septembra 1943 do konca vojne.« Obetaven je bil zato projekt o italijanskih fašističnih koncentracijskih taboriščih s 50 dijaki dveh italijanskih licejev (Carducci Dante in Oberdan) in slovenskega liceja Prešeren v Trstu. Projekt, pri katerem so sodelovali združenje Documenta iz Zagreba (vodilni partner), goriško združenje 47|04 (Memobus) in fundacija Friedrich Ebert Stiftung (finančna podpora), je vodil Štefan Čok. Zaključil se je z obiskom taborišč Visco in Gonars (1. 3. 2019) ter Rab (30. 4. in 1. 5. 2019) (Pahor, 2019; Liceo Oberdan, 2025; Čok, 2025). Do nadaljevanja tega ali sorodnih projektov v naslednjih letih ni več prišlo (Čok, 2025).

17 Naj to ponazorita dva izmed značilnih odgovorov slovenskih dijakov na vprašanje, kako bi izkušnjo Memobusa 2024 hipotetično ocenili dijaki italijanskih šol, ki so v Auschwitz-Birkenau odpotovali teden dni za njimi. Anet Kastelic: »Menim, da je bila tudi italijanskim dijakom izkušnja zanimiva, vendar je (mogoče) ne cenijo tako kot mi«. Erik Farinelli: »Zdi se mi, da samo nekateri italijanski dijaki čutijo izkušnjo na podoben način [kot mi], predvsem tisti, ki prihajajo iz antifašističnih družin« (Primorski dnevnik, 25. 4. 2024: Vsi bi morali vsaj enkrat obiskati »pekel«, 16–17).

23. januarja 2024 v Evropskem parlamentu[18] dejal: »Mislim, da je ključ, ki se ga moramo danes posluževati, predvsem ključ empatije in kritičnega razmišljanja raje kot junaštva« (Čok, 2024, 9–10).

S transgeneracijskim prenosom travm v povezavi z nacistično strahovlado so se s posebnim ozirom na primer slovenske narodne skupnosti na Koroškem (delno tudi na Primorskem) ukvarjali ali še ukvarjajo: Marija Jurić Pahor (2004; 2006), ki je po izobrazbi sociologinja, študije v obliki monografij, a tudi znanstvenih razprav pa so izdali socialni psiholog Daniel Wutti (2013a; 2013b; 2015; 2022), klinična psihologinja Gitka Opetnik (2024; 2026) ter novinarka in režiserka dokumentarnih filmov Sabina Zwitter-Grilc (2022), ki je knjigi priložila tudi DVD svojega filma *Schatten der Scham* (Sence sramote). V dokumentarcu, ki je pet let po premieri v Avstriji leta 2018 doživel tudi krstno uprizoritev v angleškem prevodu v ZDA, med drugim spregovorijo tudi Peter Handke in Maja Haderlap ter potomke in potomci žrtev, delno tudi žrtve same, slovenskega, judovskega in romskega porekla. Daniel Wutti in Gitka Opetnik se s transgeneracijskim prenosom travm ukvarjata tudi kot psihoterapevta. Oba sodelujeta z društvom ASPIS v Celovcu, ki že več desetletij omogoča brezplačne psihoterapije, namenjene beguncem, migrantom in preživelim žrtvam nacizma ter njihovim potomcem in sorodnikom. Podlago za psihoterapevtsko obravnavo potomcev preživelih koroških Slovencev omogoča tudi razprava Luise Wirth (2022), doktorandke na Inštitutu Sigmunda Freuda v Frankfurtu.

KULTURA SPOMINJANJA IN DIALOGA

Pričevalk in pričevalcev, ki še danes, v visoki starosti, lahko pripovedujejo o doživetih grozotah in izkušnjah v času fašizma, nacizma in druge svetovne vojne, skoraj ni več. S časovnimi odmiki – od takrat je minilo že osemdeset do sto let – in umrlimi pričami časa pa se umika tudi komunikacijska memorija, kakor Jan Assmann (1997, 48–66) in Aleida Assmann (2006, 25–26) opredeljujeta verbalno in, kar sicer ne naglašata, nonverbalno prenašanje osebnih izkušenj. To časovno obdobje je določeno z menjavo treh do štirih generacij. Značilno zanj je ustvarjanje skupnega prostora izkušenj, spominov in pripovedi. Ko ta prostor, ki je tudi prostor bližine, tudi telesne bližine, umanjka, pride do preloma, ki ga ne določajo več biografske izkušnje. Aleida Assmann (2011, 40) govori tudi o bistveni strukturalni spremembi, za katero je značilno to, da se spomin loči od človeškega telesa in preide na materialne nosilce beleženja. Posredovanje spomina je možno le še s pomočjo medijev: z besedili in knjigami, fotografijami, filmi, videointervjuji in zvočnimi posnetki. Mogoče je govoriti tudi o prehodu v *kulturo spominjanja* (Assmann, 2006). Pojem kulture spominjanja zaobsega »vse možne oblike zavestnega spominjanja zgodovinskih dogodkov, osebnosti in procesov, pa naj bodo estetske, politične ali kognitivne narave« (Cornelißen, 2003, 555). Označuje »bolj ali manj osmišljen odnos do preteklosti in konstruktivnost odnosa do preteklih izkušenj glede na sedanjost in prihodnost« (Kuljić, 2012, 20).

Kultura spominjanja je vezana na družbene skupnosti, med katerimi so tudi nacije/države, narodne skupnosti in nadnacionalne skupnosti kot denimo Evropska unija (Evropa). Vezana pa je tudi na zgodovinsko dediščino prostora, ki je v obmejnih območjih, kot je italijansko-slovensko oziroma slovensko-italijansko območje, še posebno kompleksna. Meja namreč skozi zgodovino 20. stoletja ni bila le črta na zemljevidu, temveč stičišče (ali ločnica) različnih političnih in ideoloških sistemov, narodnosti, jezikov in kultur (Širok, 2012; Hrobat Virloget, 2023; Lampe, 2023; Lampe et al., 2026). Nadja Danglmaier et al. (2017) govorijo, nanašajoč se na Koroško, tudi o »spominskih skupnostih«, poudarjajoč, da je treba pri obravnavi zgodovine upoštevati tudi spomine manjšin in »drugih«, ki so pogosto izključeni iz prevladujočih zgodovinskih pripovedi.

Kultura spominjanja se osredotoča na vprašanje »Česa ne smemo pozabiti?« in na odgovore nanj; v tem smislu ima kultura spominjanja skupnosttvorni učinek (Assmann, 1997, 30). Tu, ali določneje na prehodu v kulturo spominjanja, se na primer začne prostorska inštalacija umetnika Ernsta Logarja, člana družine generacije vnukov, s trijezičnim naslovom *Konec spomina – koroški partizani in partizanke*. Logar je inštalacijo v okviru umetniškega društva pArtisan realiziral januarja 2008 v atriju palače Epstein, stavbe avstrijskega parlamenta. Na osmih televizijskih monitorjih, ki so stali na kuhinjskih mizah, so lahko obiskovalci spremljali umetnikove posnetke dvanajstih koroških slovenskih partizanov, devetih moških in treh žensk. Pogovore »zadnje generacije prič časa« je posnel umetnik sam. Srčika projekta, ki je na razpolago tudi kot knjiga z DVD zgoščenko (Logar, 2011), je apel javnosti, da se boj koroških partizank in partizanov prizna kot pomemben prispevek k osvoboditvi Avstrije in vzpostavitvi demokracije v drugi avstrijski republiki. Aleida Assmann (2011, 41) je ob soočanju z njegovo inštalacijo zapisala: »Zgodovinske žrtve koroško-slovenske manjšine so bile doslej prav tako izvzete iz nacionalnega narativa kot tudi iz nacionalne zgodovine upora.« Tem bolj pomenljivo je, da je bila Logarjeva inštalacija omogočena kot uradna aktivnost avstrijskega parlamenta, ki mu je takrat predsedovala Barbara Prammer (leta 2005 je bila slavnostna govornica na spominski svečanosti Zveze koroških partizanov pri Peršmanu).

18 Vsebinski avtor in kurator razstave z naslovom *Slovenci med prvimi protifašisti v Evropi 1920–1941* je bil tržaški zgodovinar Milan Pahor. Za več o razstavi gl. uvodnik predsednika Društva TIGR Primorske Gorazda Humarja *Kako in zakaj smo šli z razstavo v Bruselj* (Humar, 2024, 3–4).

Logarjevi umetniški stvaritvi je botrovala tudi potreba, da na novo pozicionira svojo lastno družinsko zgodovino. Na osnovi raziskovanj je ugotovil, da njegov ded Josef Logar ni padel kot vojak v wehrmachtu, temveč je sodeloval s koroškimi slovenskimi partizani in bil zaradi veleizdaje in razkrajanja obrambne moči 7. aprila 1945 usmrčen v nekdanji esesovski kasarni Feliferhof v Gradcu. V umetnikovi družini o tej okoliščini nikoli niso govorili, umetnik sam pa jo je iztrgal procesu pozabe in jo naredil znova dostopno – javno dostopno (Volksgruppen ORF, 2016). Njegova prostorska inštalacija naslavlja zlasti mlado generacijo. Na hrbtni strani platnice knjige *Konec spomina* (Logar, 2011) svojo težnjo ponazarja z besedami partizana-pričevalca Lipeja Kolenika (1925–2008): »Mladim ljudem bi svetoval oz. bi jim skušal dopovedati, da svoboda ne pride sama od sebe, temveč da se moramo vsak dan truditi za to, da ohranimo mir in svobodo in da ne bo vojne med ljudmi.«

Ne gre spregledati niti težnje, da tudi potomci, ki so pogosto že predstavniki generacije vnukov, prevzemajo odgovornost za zgodovinske dogodke, ki so zaznamovali njihove prednike in širšo slovensko narodno skupnost, ki ji tako ali drugače pripadajo. Ta odgovornost za resnico teh dogodkov že po definiciji presega osebno in tudi kolektivno: je nekaj, kar ima splošno vrednost in posledice. Na to zgovorno opozarja tudi umetniško zasnovani projekt *Solidarität an der Grenze / Solidarnost ob meji*, ki se, izhajajoč iz literarno-politične zapuščine Janka Messnerja fokusira na kolektivne travme koroških Slovenk in Slovencev v obdobju med letoma 1920 in 1945. Projekt so ob priliki stoletnice pisateljevega rojstva zasnovali in izvedli njegovi vnukinji Elena Messner in Dana Rausch ter Tobias Zarfl. Rezultat projekta je intermedialna knjiga, ki vključuje besedila, slike in odlomke iz filmov (dostopnih s QR kodo). Intermedialnost, ki je imanentna knjigi, a tudi potujoči razstavi, ki je nastala na njeni podlagi, je zamišljena kot razsežnost, ki se upira petrifikaciji kolektivnega spomina, ki zarisuje navidezno trdne in nepremostljive meje. Napotuje na dinamiziranje, dialogično odpiranje in prestopanje meje, ki vključuje tudi védenje o represiji, ki so ji bili koroški Slovenci in Slovenke izpostavljeni zlasti v času nacizma, in o neizpolnjevanju manjšinskih pravic v povojni Avstriji (Messner et al., 2021).

O tem védenju govorijo tudi dokumentarni filmi koroške Slovenke, režiserke in scenaristke Andrine Mračnikar, ki danes živi na Dunaju. Njen zadnji dokumentarni film *Verschwinden / Izginjanje* (Mračnikar, 2022) predstavlja po dokumentarcih *Andri 1924–1944* (Mračnikar, 2002) in *Der Kärntner spricht deutsch / Korošec govori nemško* (Mračnikar, 2006) tretji del trilogije o zgodovini in prihodnosti slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Skupaj z Robertom Schabusom je v seriji *Universum History – Unser Österreich* v produkciji avstrijske televizije ORF ustvarila tudi dokumentarni in delno igrani film *Ein Jahrhundert unterm Mittagskogel / Koroška – stoletje pod Jepo* (Mračnikar & Schabus, 2016), ki pripoveduje zgodovino Koroške na primeru slovenske družine Ressmann iz Ledinc skozi štiri generacije od prve svetovne vojne do danes. Vsi filmi so zasnovani dvojezično in se težiščno nanašajo na čas nacizma. Mračnikar daje glas svojim prednikom in koroškim slovenskim ljudem, ki so sodelovali v odporniškem gibanju in wehrmachtu, se borili s partizani ter bili deportirani v delovna in koncentracijska taborišča. Tematizira tudi izgubo družinskih članov, izginjanje slovenskega jezika in tudi spominov. Izhodišče filmov je vedno osebno. Značilna zanje je postopna širitev spomina na družbena, večinsko-manjšinska razmerja, predvsem pa na antagonizme, v katerih se izraža politično bistvo družbe, ki so iz zaznave realnosti izključeni, ali bolje, zavrnjeni v pomenu, ki ga je temu pojmu dal Freud: do zavrnitve, nemško *Verwerfung* (Laplanche & Pontalis, 1972, 608–612), pride, ko se skupaj z neko neznosno predstavo, od katere se odtrgamo, izgubi tudi del realnosti, ki s to predstavo neločljivo sovpada. V tem smislu predstavljajo filmi Andrine Mračnikar tudi vrsto upora: »[U]pirajo se pozabi in izrinjenosti. Rešujejo ljudi in zgodbe pred popolnim izbrisom. Vračajo jih nazaj v kolektivno zavest, kamor tudi sodijo. Ker so del avstrijske, evropske in svetovne zgodovine« (MMC, 2023).

V zadnjem poldrugem desetletju se je na Koroškem močno razvilo področje filmske ustvarjalnosti. Velja omeniti odmeven filmski projekt *Iskrica*, ki je dijake slovenskih in dvojezičnih šol na Koroškem ob podpori obeh osrednjih kulturnih organizacij od leta 2011 do leta 2019 spodbujal, da ustvarjajo filme. Mladi so pisali scenarije v slovenščini, jih snemali in v filmih nastopali kot igralci. Projekt je vodil Miha Dolinšek, ki je že kot dijak Slovenske gimnazije v Celovcu razmišljal o novih oblikah mladinskega dela na Koroškem. Leta 1991 je v okviru Koroške dijaške zveze ustanovil skupino *Film mladje*, okoli sebe zbral mlade sodelavke in sodelavce, zlasti višješolce, in tako položil temelje koroškemu slovenskemu filmu. Leta 2013 je bil odlikovan z Zlatim znakom Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti za enkratne izjemne dosežke v filmskem ustvarjanju. V utemeljitvi so zapisali: »Letošnji mladinski filmski projekt ›Iskrica‹ je prerasel vsa pričakovanja; postal je pravi festival koroških kratkih filmov. /.../ Okoli 130 mladih je na največje filmsko platno na avstrijskem Koroškem v celovškem kinu CineCity projiciralo 21 kratkih filmov« (Volksgruppen ORF, 2014). Konstanta kratkih filmov v sklopu projekta *Iskrica*, ki je medtem prešel na naslednjo generacijo – vanj je bilo vključenih blizu petsto dijakinj in dijakov – je bil poudarek na slovenskem jeziku; slovenščina (dvojezičnost) je, naj ostane in postane samoumevni izraz v multimedijski dejavnosti. Za Dolinška je pomembno: pri mladini mora priti v asociacijah s slovenskim jezikom do zamenjave perspektive: ne »moram« (govoriti slovensko) ampak »hočem« (govoriti slovensko) (Rihter & Gotthardt, 2021).

Čeprav je Dolinšek sam večkrat dejal, da so koroški Slovenci preveč obremenjeni s preteklostjo in ne gledajo v prihodnost (Volksgruppen ORF, 2014), do tematik na temo kulture spominjanja ni zaprt. Sodeloval je pri maturitetnem projektu *Mladina proti pozabi*, ki ga je v šolskem letu 2016/17 na Dvojezični trgovski akademiji (HAK-TAK) v Celovcu vodila strokovna učiteljica Mirjam Zwitter-Šlemic. V sklopu tega projekta so si dijaki najprej ogledali film *Risanje proti pozabi*, ki dokumentira nastanek istoimenske serije risb umetnika Manfreda Bockelmanna, na katerih upodablja otroke, ki so jih umorili nacisti. Film je nanje naredil globok vtis: tri dijakinje so za diplomsko nalogo izbrale temo, ki jo obravnava film, spontano pa se je porodila tudi ideja za širši projekt, ki je vključil celoten razred. Dijakinje in dijaki so se poglobili v čas nacionalsocializma v Celovcu in 29. novembra 2016 organizirali spominsko hojo skozi to mesto. K sodelovanju so povabili tudi druge celovške šole. Miha Dolinšek je o rasti in udejanjanju projekta, predvsem pa o tem, kako so dijaki doživljali priprave na ta projekt in kaj so se novega naučili, posnel kratek film, ki je bil prikazan 10. marca 2017, ko je HAK-TAK dober mesec dni pred 75. obletnico pregona koroških Slovenk in Slovencev vabila na slovesno odprtje razstave Bockelmannovih portretov. Ob tej priliki so predstavili tudi Dolinškov film, ki je »požel veliko pohvale, še posebej s strani umetnika«. Bockelmann je prireditev aktivno sooblikoval. Na podiju se je pogovarjal s Katjo Sturm-Schnabl o izkušnji pregnanstva v taborišče Eichstätt na Bavarskem, kjer so umorili njeno takrat osemletno sestrico Vero Sturm. Njen portret je umetnik narisal in sliko podaril šoli (Feinig, 2017; Peko, 2020, 141). Dolinšek je vključen tudi v nastajanje prvega celovečernega partizanskega filma *Mila / Marija* Andrine Mračnikar, posnetega z ženske perspektive in v avstrijsko-slovenski soprodukciji (predvajan bo tudi na obeh državnih televizijah). S pomočjo filmske igralke Martine Poel je februarja 2024 vodil kastinge za starostno skupino od 7 do 17 let; za vlogo v filmu igralske izkušnje niso bile potrebne (Verdev, 2024), mladim in najmlajšim pa je bila ob tem, da imajo dar za kreativnost in kar se da dobro govorijo slovensko, ponujena tudi priložnost, da sodelujejo pri filmu, ki se mu obeta velik uspeh. Velja pripomniti, da je Dolinšek Andrino Mračnikar, ko je bila stara 13 let, nagovoril za pisanje filmskega scenarija. Tako je nastal njen prvi film z naslovom *Bo bilo* (Rihter, 2022). V tej obliki prihodnosti je poudarjena zgodovinskost/preteklost, ki se uresničuje v subjektu.

Vžgano v spominih

Vžgano v spominih (Burnt in memories, Le memorie degli incendi) je naslov dokumentarnega filma Anje Medved in Nadje Velušček (2017a; 2017b), ki delujeta v okviru čezmejnega društva *Kinoatelje* s sedežema v Gorici in Novi Gorici in že vrsto let snemata spomine iz obmejnega območja v avtorsko zaščitenih filmskih produkcijah (za katere sta bili tudi večkrat nagrajeni). Film je del istoimenskega projekta, ki ga je sofinancirala Evropska unija iz programa Evropa za državljane. Vodja projekta, ki je nastal pod okriljem Znanstveno raziskovalnega središča Koper in je med seboj povezoval sedem partnerjev večnarodnostnega območja med (današnjo) Italijo, Slovenijo in Hrvaško, je bil zgodovinar Gašper Mithans. Na omenjenem ozemlju se je v zadnjih dobrih sto letih zvrstilo nešteto vlad in mej, med drugo svetovno vojno pa so bili kraji in ljudje v takratnem Jadranskem Primorju (Adriatisches Küstenland) žrtve smrtonosnih totalitarnih ideologij – fašizma in nacizma. Eden od ukrepov, s katerim si je oblast, ena ali druga, poskušala podrediti prebivalstvo, je bilo zastraševanje. Zato so se po sleherni partizanski uporniški akciji znesli nad civilnim prebivalstvom; eden od pogostih povračilnih ukrepov so bili požigi vasi. Požige vasi so praviloma spremljali poboji, ropanja, deportacije v koncentracijska in delovna taborišča ter drugo nasilje (Mithans, 2019).

Film *Vžgano v spominih* beleži spomine tistih, ki so požige doživeli in preživeli (takrat so bili še otroci) ter drugih, ki so ob vrnitvi domov o njih poslušali svoje sorodnike in sovaščane. Poleg ustnih pričevanj film dokumentira tudi fotografije požganih vasi, družinske fotografije, osebne dokumente in druge predmete, ki izkazujejo tragedijo tistega časa. Dokumentarni film, ki ga je spremljala tudi potujoča fotografska razstava in zemljevid požganih vasi, je bil predstavljen v lokalnih skupnostih (»požganih vaseh«) in predvajan na televiziji, otvoritvah spominskih plošč, filmskih festivalih, muzejskih razstavah in po šolah. Film je bil namenjen predvsem transgeneracijskemu prenašanju vednosti in spoznanj o skrajno travmatičnem času in možnih poteh iz njega (pričevanja, fotografije in dokumenti o uničenju domov, preživetju in povojni obnovi) v smislu dikcije: »Ne (več) naša generacija, mladi so naša prihodnost!« Ko zgodovinsko in/ali umetniško mišljenje razpre travmatične izkušnje, travma postane konstruktivna, ker se preteklost integrira v prihodnost. »Nikoli več« postane imperativ spomina in ne le preprosta lekcija preteklosti.

Spomeniki prihodnosti se glasi naslov projekta, ki ga je leta 2020 oživilo več slovenskih organizacij in društev v Italiji: Slovenska kulturno gospodarska zveza, Zveza slovenskih kulturnih društev, Narodna in študijska knjižnica s svojim odsekom za zgodovino in etnografijo ter Slovensko kulturno rekreacijsko društvo Jezero iz Doberdoba. Projekt je nastal z namenom, da promovira kulturno dediščino in temeljne vrednote upora proti fašizmu, ki so zaznamovale slovensko narodno skupnost v Furlaniji Julijski krajini in oblikujejo ključne elemente njene identitete (SKGZ, 2020–2022). Fokusiran je na ustvarjanje digitalne spominske krajine, ki beleži, posodablja in čim bolj popolno opisuje spominske kraje in spominska obeležja, ki so posvečeni žrtvam fašizma in nacizma in/ali simbolizirajo upor in osvoboditev. Projekt, ki je primerljiv z obsežnejšim, nekoliko pozneje vzpostavljenim avstrijskim državnim projektom DERLA

(Digitale Erinnerungslandschaft), ki je tesno povezan s programom ERINNERN:AT[19] in vključuje tudi spominske krajine in obeležja žrtev nacizma na dvojezičnem ozemlju Koroške (Danglmaier, 2024; Wutti & Danglmaier, 2024), je bil vzpostavljen v času pomembnih obletnic – 100. obletnice požiga Narodnega doma v Trstu (13. julija 2020), 90. obletnice ustrelitve štirih »bazoviških junakov« (6. septembra 2020), 80. obletnice ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda (26. aprila 2021) in 80. obletnice ustrelitve »openskih junakov« (15. december 2021). V oblikovanje spletne strani so z zbiranjem fotografij, video- in zvočnih pričevanj in drugih informacij vključeni tudi mladi (koordinatorka projekta je Martina Budin, rojena leta 1996), kar pomeni, da ima projekt transgeneracijski značaj. Mlade Slovenke in Slovence v Italiji projekt privablja že iz razloga, ker je internet zanje v samem vrhu najbolj uporabljenih virov informacij (Vidau, 2018a, 65). Kar 83 % anketiranih mladih[20] iz vrst slovenske manjšine v Italiji – enak procentni delež pa tudi iz vrst slovenske manjšine v Avstriji (Piko-Rustia, 2018, 140) – je dejavnih v slovenskih kulturno-prosvetnih društvih, ustanovah in organizacijah (Vidau, 2018a, 68).

Opazna je tudi naravnanost mladih Slovenk in Slovencev v Italiji in Avstriji, ki izkazujejo afiniteto do vrednot Evropske unije, ki so izvorno zakoreninjene v izkušnji totalne vojne v prvi polovici 20. stoletja ter zloma fašizma in nacizma. Velik pomen pripisujejo zmanjševanju pomembnosti državnih meja, premagovanju nacionalizma, dialogu med večinsko in manjšinsko narodno skupnostjo in, povezano s tem, ustvarjanju ozračja miru v Evropi (Vidau, 2018b, 56–60; Obid, 2018, 102–105). Zaira Vidau pa je med nekaterimi mladimi Slovenkami in Slovenci v Italiji zaznala tudi »evroskepticizem«, ki pa to v svojem prvotnem in globljem bistvu pravzaprav ni, saj, kot je dejal mladi sedemnajstletni intervjuvanec, se je »na žalost rodil v obdobju, kjer Evropa že […] zgleda skoraj, da propada. […] in je to propadanje idealov in vsekakor nekega upanja v boljšo bodočnost« (Vidau, 2018b, 57). Propad evropskih idealov je zaznala tudi osemnajstletna intervjuvanka, ki se ji je po padcu Berlinskega zidu zdelo, »da bo Evropa res postala Evropa, neka skupnost, neka evropska unija«, zdaj pa se predvsem zaradi ponovnega zapiranja mej in širjenja rasizma ne počuti »več Evropejka« (Vidau, 2018b, 58). In dejansko je leta 2024 vzklila zavest, da se ne le v Italijo in Evropo, temveč tudi v kraje, kjer živijo Slovenke in Slovenci, vrača Mussolinijev duh, ki je spodbujal k rasističnemu sovraštvu in izbrisu »manjvrednih« narodnosti, prezirljivo imenovanih »allogeni« (tujerodni). Očitno tudi postaja, da v ospredje stopajo politike, ki implicitno perpetuirajo zlo, ki sta ga proizvedla fašizem in nacizem, na kar napeljuje tudi policijska racija na Peršmanovi domačiji.

Enajstega novembra 2024, slabih sto dni pred 8. februarjem 2025, ko sta Gorica in Nova Gorica (mesto Gorica je bilo po drugi svetovni vojni razdeljeno med Italijo in Slovenijo) uradno prevzeli naziv Evropske prestolnice kulture GO!25, je večina mestnega sveta Gorice z županom Rodolfom Ziberno na čelu zavrnila predlog svetnice Eleonore Sartori, da se fašističnemu diktatorju Mussoliniju odvzame naziv častnega meščana (Schmidt, 2024). Toda Gorica ni osamljen primer. Medtem ko je večina od približno 6.700 italijanskih občin, ki so Mussoliniju leta 1924 podelile naziv častnega občana, po padcu fašizma to odločitev preklicala (nekatere izmed njih šele pred kratkim), jih nekaj sto tega še vedno ni storilo (Schmidt, 2024). Še pred nedavnim, do 17. februarja 2025, je bil Mussolini častni občan mesta Salò, kjer je bila 23. septembra 1943 določena »vlada Mussolini« kot predstavnica marionetne fašistične Italijanske socialne republike v času nemške okupacije (Kemperle, 2025, 5).

Nenavadno se zdi, da Mussolini ostaja še naprej častni občan ne le v Gorici, ampak tudi v Trstu, Kopru in Piranu (Kemperle, 2025, 5; TGR, 2025) in mogoče tudi še v drugih krajih prostora Alpe-Jadran, ki je bil leta 1978 v Benetkah ustanovljen kot prostor ustvarjanja kulture dialoga in miru in nosi v sebi nauk konca druge svetovne vojne: otresti se grožnje, ki jo za človeštvo predstavljajo totalitarizem, genocid in povojno nasilje. Edinstvenost tega prostora je v tem, da si je že v času hladne vojne prizadeval za čezmejne stike ter za sodelovanje med ljudmi, regijami in državami različnih ideoloških, političnih in gospodarskih usmeritev. Tudi po padcu komunističnih režimov je alpsko-jadranski projekt predstavljal pomemben agens pri preoblikovanju konfliktov v nenasilno obliko. V tradicijo alpsko-jadranskega prostora se umeščata tudi projekta, katerih rezultati so izšli v knjigah *Kärnten liegt am Meer* (Koroška leži ob morju) (Petritsch et al., 2012) ter *Slovenija – Österreich: Befreiendes Erinnern – Osvobajajoče spominjanje* (Brousek et al., 2020). Enako velja za čezmejni projekt Evropske prestolnice kulture GO!25. V njegovem okviru so 9. maja 2025 – prav na dan Evrope ter ob praznovanju 80. obletnice konca druge svetovne vojne – v Gorici predvajali nov dokumentarni film ustvarjalne dvojice

19 ERINNERN:AT je program Avstrijske agencije za izobraževanje in internacionalizacijo OeAD za poučevanje in učenje o nacionalsocializmu in holokavstu, ki obstoja od leta 2000. Program ponuja izobraževanja za pedagoge in pedagoginje in gradivo za šolski in tudi zunajšolski pouk (OeAD erinnern, 2025). Koroški del programa vodi Nadja Danglmaier, ki izvaja številne raziskovalne programe na pedagoški fakulteti celovške univerze. Direktor programa Patrick Siegele je naznanil, da nameravajo na tej fakulteti vzpostaviti tečaj o kulturi spominjanja na Koroškem s težiščem na Peršmanovi domačiji. Predvidoma bo leta 2026 glavna tema erinnern:at preganjanje pripadnikov slovenske narodne skupnosti (Grilc, 2024).

20 Mišljeni so mladi pripadniki slovenskih manjšin, ki so bili anketirani v okviru triletnega raziskovalnega projekta *Mladi v slovenskem zamejstvu: družbeni in kulturni konteksti ter sodobni izzivi,* ki se je pod vodstvom Vere Kržišnik-Bukić izvajal med letoma 2013 in 2016 na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

Anje Medved in Nadje Velušček z naslovom *Ne pozabi me / Non ti scordar di me* (2025). Film je fokusiran na neizrečene družinske spomine, povezane z nasiljem in travmatičnimi izkušnjami v času druge svetovne vojne. »Šiva spomine« ljudi različnih pripadnosti, ki so živeli in živijo v obmejnem prostoru med Italijo in Slovenijo, in gradi »prizorišče skupni pripovedi« (Cukijati, 2025). Za projekt Evropske prestolnice kulture GO!25 je veljalo in velja, da je skušal in skuša preseči odločitev goriškega župana in večine občinskih svetnikov, da ostaja Mussolini častni meščan Gorice, in ugovarjati težnjam po kontinuiteti fašizma (Čepar, 2024). Predočuje pa tudi, da te težnje ne predstavljajo neke daljne, dokončane preteklosti, saj segajo tudi v sedanjost in prihodnost.

SKLEP

Za veliko večino zgoraj predstavljenih ali naštetih projektov – njihovi naslovniki ali izvajalci so zlasti pripadniki »generacije postmemorije« in širše mladi, v danem primeru mlade/i Slovenke in Slovenci v Avstriji in Italiji – je značilno, da si prizadevajo za oddaljitev od logike konfrontacije v smeri dialoškega spominjanja: priznavanja travmatičnih izkušenj drugih in širitev spomina tudi na področja, ki jih opredeljuje pojem *cona ranljivosti* (Buden, 2014, 92). Pojem napeljuje na komajda priznana ali potlačena zgodovinska dejstva, kar velja še zlasti za travmatska doživetja in njihov transgeneracijski prenos, in je tesno povezan s sodobno eksistencialno zaznavo občutja nezaščitenosti in obče človeške izpostavljenosti. Gre za izjemno kompleksno tematiko, ki se bolj kot na kognitivni odigrava na čustveni ravni, kar zgovorno ponazarjajo roman pisateljice Maje Haderlap *Angel pozabe* ter dokumentarni filmi Andrine Mračnikar, Anje Medved in Nadje Velušček. Nedvomno so, kot izhaja iz pričujoče razprave, prav omenjena literarna besedila in filmi, a tudi drugi umetniški proizvodi, znanstvena dela, sistematično ustvarjanje digitalnih spominskih krajin ter raznolika srečanja pomembno prispevali k ozaveščanju travmatičnih izkušenj v povezavi s fašističnim in nacističnim nasiljem in uporom Slovenk in Slovencev v Avstriji in Italiji. Čeprav v državah Evropske unije občutljivost na grozote fašizma in nacizma bledi in se soočajo s porastom fašističnih praks, se po drugi strani utrjuje in poglablja zavest, da sveta ne smejo sestavljati ideologije, ki se potrjujejo z bojevitimi nagnjenji do politične mogočnosti in osvajalske moči in/ali dajejo absolutno prednost naciji v smislu etnično homogene skupnosti in z njo povezanim idealom, za katerega je Étienne Balibar (2007, 21–41) uporabil izraz »*homo nationalis*«. V ospredje stopa tudi zavedanje, da je prihodnost Evrope in sveta v rokah otrok in mladih. O tem govorijo številni regionalno in čezmejno usmerjeni šolski in zunajšolski projekti, katerih glavni cilj je kljub poudarku na preteklosti in aktivnostim »proti pozabi« usmerjenost v »odprt vključujoč javni dialog« (Žagar, 2020), ki je pogoj za ustvarjanje poti v trajnostno, pravično in kar se da mirno prihodnost. Velik del v prispevku predstavljenih pobud, projektov in programov naglaša pomen človekove umeščenosti v specifičen prostor in čas, a tudi potrebo po preseganju »normalizatorske« funkcije meja, predvsem nacionalnih meja, državnih meja, a tudi skupnostnih, ideoloških in identitetnih meja. Prizadevajo si za omiljenje konfliktnih potencialov v osrčju slej ko prej žive preteklosti. Meja naj v tem smislu ne bi bila kraj, kjer se razlike stopnjujejo ali ločujejo, temveč kraj, kjer naj se še naprej priznavajo in spodbujajo k odprtosti v srečanju z drugim/i.

YOUTH AGAINST OBLIVION: BUILDING A CULTURE OF MEMORY AND DIALOGUE AMONG YOUNG SLOVENES IN AUSTRIA AND ITALY

Marija JURIĆ PAHOR
Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: juric.pahor@alice.it

ABSTRACT

Drawing on data from media publications, websites of secondary schools, cultural and educational initiatives, programmes, and projects, as well as on author's own explorations and relevant scholarly debates, this article offers a theoretically grounded insight into the creation of a culture of memory and dialogue among young Slovenes in Austria and Italy over the past two decades. The study observes that the growing awareness of the passing of witnesses able to recount their often deeply traumatic experiences – particularly those related to Fascism and Nazism – has generated an urgent need to record and preserve the testimonies and memories of these "last witnesses". Young people, especially high school students, play an active role in this process. It is also important to note that descendants – often members of the generation of grandchildren – are increasingly taking responsibility for engaging with the historical events that shaped their ancestors and the wider Slovene national community to which they belong. They are active in literature, film – particularly artistically conceived documentary film (for example, Mila/Marija *by Andrina Mračnikar, a co-production between the public broadcasters ORF/Austria and RTV Slovenia, which portrays the history of Carinthian Slovenes' resistance against Nazism and features numerous young people as actors and participants) – and science. They address themes such as the transgenerational transmission of trauma, resistance, oblivion, and silence. Moreover, they contribute to the creation of digital "memory landscapes" and participate in a wide range of school and other cross-border and dialogue-oriented projects. Young Slovenes in Austria and Italy are increasingly aware that sensitivity to the horrors of Fascism and Nazism – both in their home countries and globally – is fading, and that it is therefore necessary to act "against oblivion".*

Keywords: young Slovenes in Austria, young Slovenes in Italy, culture of memory, dialogue, generation of postmemory

VIRI IN LITERATURA

Assmann, Aleida (2006): Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München, C. H. Beck.

Assmann, Aleida (2011): Luknje v spominu. V: Logar, Ernst (ur.): Das Ende der Erinnerung – Kärntner PartisanInnen / Konec spomina – koroški partizani in partizanke / The End of Remembering – Carinthian Partisans. Celovec, Drava, 39–43.

Assmann, Jan (1997): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, C. H. Beck.

A-Zone (2025): Spletna stran centra a-Zone (Vinklove domačije v Lepeni pri Železni Kapli). http://www.haderlap.at/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Balibar, Étienne (2007): Mi, državljani Evrope? Meja, država, ljudstvo. Ljubljana, Sophia.

Benedetič, Filibert, Bubnič, Albin, Fogar, Galliano, Postogna, Giovanni, Steffè, Bruno & Ferdinando Zidar (1978): Od fašističnega *škvadrizma* do pokolov v Rižarni. Trst, Aned.

BMI – Bundesministerium für Inneres (2025a): Bericht der Expertinnen- und Expertenkommission Peršmanhof. https://www.bmi.gv.at/Downloads/files/Bericht_Persmanhof_DE_Web.pdf (zadnji dostop: 2025-10-26).

BMI – Bundesministerium für Inneres (2025b): Poročilo strokovnjakov »domačija Peršman«. https://www.bmi.gv.at/Downloads/files/Bericht_Persmanhof_SLO_Web.pdf (zadnji dostop: 2025-10-26).

Bodrožić, Marica (2014): Mein weißer Frieden. München, Luchterhand.

Borovnik, Silvija (2017): Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti. Maribor, Univerzitetna založba.

Božič, Zoran (2020): Maja Haderlap, Angel pozabe (Esej na maturi 2019). https://www.researchgate.net/publication/341241095_Zoran_Bozic_Maja_Haderlap_Angel_pozabe_Esej_na_maturi_2019 (zadnji dostop: 2025-10-12).

Brousek, Jan, Grafenauer, Danijel, Wintersteiner, Werner & Daniel Wutti (2020): Slovenija – Österreich: Befreiendes Erinnern / Osvobajajoče spominjanje: dialogische Aufarbeitung der Vergangenheit / Dialoško obravnavanje zgodovine. Celovec, Drava.

Buden, Boris (2014): Cona prehoda. O koncu postkomunizma. Ljubljana, Založba Krtina.

Capogreco, Carlo Spartaco (2004): I campi del duce. L'internamento nell'Italia fascista (1940–1943). Torino, Einaudi.

Cornelißen, Christoph (2003): Was heißt Erinnerungskultur? Begriff – Methoden – Perspektiven. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 54, 10, 548–563.

Cukijati, Ana (2025): Neizrečeni družinski spomini na vojno. Primorski dnevnik, 81, 110, 13. 5. 2025, 12.

Čepar, Nataša (2024): Razočaranje, da Mussolini ostaja častni meščan Gorice. https://www.delo.si/novice/slovenija/razocaranje-da-mussolini-ostaja-castni-obcan-gorice (zadnji dostop: 2025-10-12).

Čok, Štefan (2024): TIGR kot stanje duha. Primorski rodoljub, 39, 1, 9–10.

Čok, Štefan (2025): Pogovor z avtorico članka v zvezi z aktivnostmi v okviru projekta »Memobus«, ki ga od leta 2014 organizira goriško združenje 47|04. Trst, 9. 10. 2025.

Danglmaier, Nadja (2024): Sichtbare Erinnerung. Erinnerungszeichen für Opfer des NS-Regimes in Kärnten/Koroška. Innsbruck, Dunaj, Studienverlag.

Danglmaier, Nadja, Hudelist, Andreas, Wakounig, Samo & Daniel Wutti (2017): Erinnerungsgemeinschaften in Kärnten/Koroška. Eine empirische Studie über gegenwärtige Auseinandersetzungen mit dem Nationalsozialismus in Schule und Gesellschaft. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva.

Dijaki in dijakinje 8. b razreda (2021): Po poteh romana Angel pozabe. https://www.slog.at/dejavnosti/detajl/C30/auf-den-spuren-von-m.-haderlap (zadnji dostop: 2025-10-12).

Eckstaedt, Anita (1989): Nationalsozialismus in der »zweiten Generation«. Psychoanalyse von Hörigkeitsverhältnissen. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Feinig, Tatjana (2017): Mladina proti pozabi – Jugend gegen das Vergessen. https://www.hak-tak.at/wp-content/uploads/2021/01/report_2016-17.pdf (zadnji dostop: 2025-10-12).

Gabriel, Mira (2024): Srečanje evropske antifašistične mladine pri Peršmanu: v njihovem srcu je upor. https://www.novice.at/mladina/srecanje-evropske-antifasisticne-mladine-pri-persmanu-v-njihovem-srcu-je-upor/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Gombač, Metka & Boris M. Gombač (2013): Trpljenje otrok v vojni: sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Gombač, Metka, Gombač, Boris M. & Dario Mattiussi (2005): Quando morì mio padre: disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942–1943) / Ko je umrl moj oče: risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943). Gradisca d'Isonzo, Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«.

Grilc, Ana (2024): O načinih posredovanja tem o holokavstu, o pomoči za pedagoge ter o izzivih v kulturi spominjanja: »Na ravni posredovanja imamo problem umiranja prič časa«. Pogovor z vodjo »erinnern.at« Patrickom Siegele. Novice, 51/52, 20. 12. 2024, 52–53.

Grilc, Ana (2025): Pregnanci danes: spominsko delo, umetniški in znanstveni projekti – pogovor z Mirjam Zwitter-Šlemic. Novice, 38, 19. 9. 2025, 16–17.

Haderlap, Maja (2011a): Engel des Vergessens. Göttingen, Wallstein Verlag.

Haderlap, Maja (2011b): Maja Haderlap, pisateljica: Angel pozabe je postal moja pripoved, pogovor vodila Jerneja Jezernik. https://pogledi.delo.si/ljudje/angel-pozabe-je-postal-moja-pripoved (zadnji dostop: 2025-10-12).

Haderlap, Maja (2012): Angel pozabe. Prevod iz nemščine Štefan Vevar. Maribor, Celovec, Litera, Drava.

HAK-TAK, Zweisprachige Handelsakademie – Dvojezična trgovska akademija (2013/2014): Kulturtag in Leppen (Bad Eisenkappel) – auf den Spuren Maja Haderlaps. https://www.hak-tak.at/wp-content/uploads/2021/01/report_2013-14.pdf (zadnji dostop: 2025-10-12).

Heidegger, Martin (2005): Bit in čas. Ljubljana, Slovenska matica.

Hirsch, Marianne (2012): The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. New York, Columbia University Press.

Hrobat Virloget, Katja (2021): V tišini spomina. »Eksodus« in Istra. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

Hrobat Virloget, Katja (2023): What does Silence Tell? Traumas and Memorial Conflicts in the Anthropological Research of Istrian Exodus and a National "Hero". Acta Histriae, 31, 3, 433–452.

Humar, Gorazd (2024): Kako in zakaj smo šli z razstavo v Bruselj. Primorski rodoljub, 39, 1, 3–4.

Jurić Pahor, Marija (2004): Neizgubljivi čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 44, 38–64.

Jurić Pahor, Marija (2006): Transgeneracijska transmisija »taboriščne izkušnje« in molk: (s posebnim ozirom na primer Slovencev na Koroškem in v Furlaniji Julijski krajini). Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 48/49, 100–123.

Jurić Pahor, Marija (2007): Memorija in/ali spomin?: raziskovalni trendi in pojmovne zagate. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 53/54, 204–228.

Jurić Pahor, Marija (2008): O nuji pripovedovati o Auschwitzu. Narativnost spominjanja in geno-tekst simbolizacije. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 56/57, 6–33.

Jurić Pahor, Marija (2011): Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme. V: Koron, Alenka & Andrej Leben (ur.): Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 161–173.

Jurić Pahor, Marija (2017): Das Gedächtnis des Krieges: die Isonzofront in der Erinnerungsliteratur von Soldaten und Zivilisten. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva.

Kemperle, Marjan (2025): Kdaj pa Trst in Gorica?. Primorski dnevnik, 81, 49, 28. 2. 2025, 5.

Klinkhammer, Lutz (2003): Kriegserinnerung in Italien im Wechsel der Generationen. Ein Wandel der Perspektive?. V: Cornelißen, Christoph, Klinkhammer, Lutz & Wolfgang Schwentjer (ur.): Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945. Frankfurt am Main, Fischer.

Kramberger, Taja (2001): Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V: Halbwachs, Maurice (ur.): Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia humanitatis, 211–258.

Kraševec, Eva (2014): Po sledeh spomina. Gledališki list (SNG Drama Ljubljana), 93, 9, 13–15.

Kuba, Andreas (ur.) (2008): A Letter to The Stars - Die Letzten Zeugen. Das Vermächtnis der Holocaust-Überlebenden. Wien, Verein Lernen aus der Zeitgeschichte.

Kuljić, Todor (2012): Kultura spominjanja. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Kumar, Stane (1980): Risal sem otroke v koncentracijskem taborišču. V: Vipotnik, Olga (ur.): Otroštvo v senci vojnih dni v Sloveniji. Ljubljana, Zveza prijateljev mladine, 144–148.

Lampe, Urška (2023): Some Methodological Reflections on Oral History on the Borderlans: a Slovene-Italian Case Study. Acta Histriae, 31, 3, 377–398.

Lampe, Urška, Horvat, Marjan, Koražija, Jure, Ergaver, Angelika & Darko Darovec (2026): Agonistic Engagement in Memory Politics: Media Arenas, Normative Orientations, and Debates on the Giorno del ricordo in Italy and Slovenia. Annales, Series Historia et Sociologia, 36, 2, 227–246.

Laplanche, Jean & Jean-Bertrand Pontalis (1972): Das Vokabular der Psychoanalyse. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Lepenska šola (2025): Lepens Literaturklasse / Literarni razred. https://www.lepenska-sola.at/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Liceo Oberdan (2025): Progetto Campi di concentramento. https://www.liceo-oberdan.edu.it/pagine/progetto-campi-di-concentramento-fascisti (zadnji dostop: 2025-10-12).

Logar, Ernst (ur.) (2011): Das Ende der Erinnerung – Kärntner PartisanInnen / Komec spomina – koroški partizani in partizanke / The End of Remembering – Carinthian Partisans. Celovec, Drava.

Logar, Mojca (2025): Refleksija o romanu *Angel pozabe* koroške pisateljice Maje Haderlap, po pogovoru v Bralni skupini Kranj. https://www.samozalozba.si/o-prebrani-knjigi-angel-pozabe/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Medved, Anja & Nadja Velušček (2017a): Vžgano v spominih. Dokumentarni film. Gorica, Nova Gorica, Kinoatelje.

Medved, Anja & Nadja Velušček (2017b): Le memorie degli incendi. Film documentario. Gorica, Nova Gorica, Kinoatelje.

Medved, Anja & Nadja Velušček (2025): Ne pozabi me / Non ti scordar di me. Dokumentarni film. Šempas, Kinokašča.

Messner, Elena, Rausch, Dana & Tobias Zarfl (2021): Solidarität an der Grenze: Janko Messners Hinterlassenschaft / Solidarnost ob meji: zapuščina Janka Messnerja. Celovec, Drava.

Mithans, Gašper (2019): Burnt Villages in the Julian March as Memorial Landscapes. V: Klabjan, Borut (ur.): Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives. Oxford, P. Lang, 211–233.

MMC – Multimedijski center RTV Slovenija (2023): Zgodba o Hodišah: Kako slovenska kultura vse bolj izginja iz vsakdanjega življenja. https://www.rtvslo.si/kultura/film-in-tv/zgodba-o-hodisah-kako-slovenska-kultura-vse-bolj-izginja-iz-vsakdanjega-zivljenja/667424 (zadnji dostop: 2025-10-12).

Mračnikar, Andrina (2002): Andri 1924–1944. Dokumentarfilm / dokumentarni film. Dunaj, Hoanzl.

Mračnikar, Andrina (2006): Der Kärntner spricht deutsch!. Dunaj, Hoanzl.

Mračnikar, Andrina (2022): Verschwinden / Izginjanje. Dokumentarfilm / dokumentarni film. Dunaj, Ljubljana, Soleil, Vertigo.

Mračnikar, Andrina & Robert Schabus (2016): Universum History – Unser Österreich: Kärnten – Ein Jahrhundert unterm Mittagskogel / Koroška – stoletje pod Jepo. Dunaj, ORF & Graf Film.

Muzej/Museum Peršman (2025): Izobraževalna ponudba. https://www.persman.at/persmanova-domacija/izobrazevalna-ponudba/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Novice. Celovec, SLOMEDIA-Slovenski medijski center, 2003–.

Obid, Milan (2018): Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu v Avstriji. V: Obid, Milan (ur.): Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 27–50.

OeAD erinnern (2025): OEAD erinnern:at. https://www.erinnern.at/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Opetnik, Gitka (2024 [2021]): Das Gestern im Heute begreifen. Traumaweitergabe in verfolgten slowenischen Familien. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva.

Opetnik, Gitka (2026): Spuren der Erinnerung in St. Michael ob Bleiburg/Šmihel nad Pliberkom. V: Wakounig, Marija, Ressmann, David & Simon Urban (ur.): Spurensuche zwischen den Zeilen: Zum Schicksal der Kärntner Slowen*innen im 20. Jahrhundert / Po sledovih in med vrsticami: O usodi koroških Slovenk in Slovencev v 20. stoletju. Celovec, Mohorjeva, 219–232.

ORF (2017): »Engel des Vergessens« am Akademietheater. https://oe1.orf.at/artikel/416986/Engel-des-Vergessens-am-Akademietheater (zadnji dostop: 2025-10-12).

Pahor, Vesna (2019): Visco in Gonars: od neznanja do spomina. Dijaki italijanskih višjih šol v sklopu mednarodnega projekta spoznali realnost fašističnih taborišč. https://www.primorski.eu/trzaska/visco-in-gonars-od-neznanja-do-spomina-JX220478 (zadnji dostop: 2025-10-12).

Peko, Madlin (2020): Good-practice-Schulprojekte zur historisch-politischen Bildung in Kärnten / Primeri dobre prakse – šolski projekti na področju zgodovinskega in političnega izobraževanja na Koroškem. V: Wutti, Daniel, Danglmaier, Nadja & Eva Hartmann (ur.): Erinnerungskulturen im Grenzraum / Spominske kulture na obmejnem območju. Celovec, Mohorjeva, 129–148.

Petritsch, Wolfgang, Graf, Wilfried & Gudrun Kramer (ur.) (2012): Kärnten liegt am Meer, Konfliktgeschichte/n über Trauma, Macht und Identität. Celovec, Drava & Heyn.

Piko-Rustia, Martina (2018): Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu v Avstriji. V: Kržišnik-Bukić, Vera (ur.) Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 95–146.

Pinter, Štefan (2000): Ekskurzija 7.A in 7.B razreda ZG/ZRG za Slovence v Auschwitz in Krakov. Celovec, Zvezna gimnazija in Zvezna realna gimnazija za Slovence.

Polanšek, Emanuel (2019): Kulturni impulzi iz lepenskih grap. https://www.novice.at/kultura/kulturni-impulzi-iz-lepenskih-grap/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Poljšak, Martin (2024): Antifašistični tabor: pohod med koroškimi domačijami, po poteh partizank in partizanov. Primorski dnevnik, 80, 180, 30. 7. 2024, 31.

Primorski dnevnik. Trst, DZP - PRAE, 1945–.

QuarantasetteZeroQuattro (2025): Associazione QuarantasetteZeroQuattro. https://www.quarantasettezeroquattro.it/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Rihter, Mateja (2022): Jezik in hiša in spomin: Koroška premiera novega filma režiserke Andrine Mračnikar. https://www.kath-kirche-kaernten.at/dioezese/detail/C2646/jezik-in-hisha-in-spomin (zadnji dostop: 2025-10-12).

Rihter, Mateja & Vinzenz Gotthardt (2021): Srečanje, kot ga še ni bilo: Novoletno srečanje 2021 s temo Človek v času digitalizacije in med drugimi izzivi. https://www.kath-kirche-kaernten.at/dioezese/detail/C2646/srechanje-kot-ga-she-ni-bilo (zadnji dostop: 2025-10-12).

Salecl, Renata (2007): O tesnobi. Ljubljana, Založba Sophia.

Schmidt, Hatto (2024): The Duce Remains an Honorary Citizen of Gorica/Gorizia. https://www.eurac.edu/en/blogs/midas/the-duce-remains-an-honorary-citizen-of-gorica-gorizia (zadnji dostop: 2025-10-12).

Sima, Valentin (2012): Pregon slovenskih družin kot višek nemškonacionalne politike na Koroškem. V: Entner, Brigitte & Avguštin Malle (ur.): Pregon koroških Slovencev / Die Vertreibung der Kärntner Slowernen 1942. Celovec, Drava, 141–180.

SKGZ – Slovenska kulturno-gospodarska zveza (2020–2022): Spomeniki prihodnosti: spomeniki v Furlaniji - Julijski krajini. https://www.spomeniki.org/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

SLOGAT – Slovenska gimnazija / Slowenisches Gymnasium (2024): Dejavnosti SLOG [zavihek Novejša zgodovina in politična izobrazba]. https://www.slog.at/dejavnosti (zadnji dostop: 2025-10-12).

SSG – Slovensko stalno gledališče v Trstu (2015): ANGEL POZABE – Vse ponovitve razprodane. https://www.teaterssg.com/angel-pozabe-vse-ponovitve-so-razprodane/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Šebenik, Špela & Tadeja Bizilj (2019): Maturitetni esej 2019 od A do Ž. https://prvi.rtvslo.si/podkast/gymnasium/47/174610861 (zadnji dostop: 2025-10-12).

Širok, Kaja (2012): Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju. Acta Histriae, 20, 4, 631–646.

TGR – Furlanija Julijska krajina (2025): Na občinski seji v Kopru brez razprave o nazivu častnega članstva Mussoliniju. https://www.rainews.it/amp/tgr/fjk/articoli/2025/10/na-obcinski-seji-v-kopru-brez-razprave-o-nazivu-castnega-mescanstva-mussoliniju-510e6fba-d5f0-42d1-954c-fc64322051d7.html (zadnji dostop: 2025-10-26).

Trampusch, Sebastjan (2025): Potomci pregnanih počastili vrnitev. Novice, 39, 26. 9. 2025, 4–5.

Varuhizlice.si (2025): Zadnji pričevalci – razstava. http://varuhizlice.si/portfolio/exhibitions-events/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Verdev, Tomaž (2024): Glavna junakinja partizanskega filma bo ženska. https://www.novice.at/kultura/glavna-junakinja-partizanskega-filma-bo-zenska-za celovecerni-film-o-uporu-nacizmu-iscejo-mlade-igralce/ (zadnji dostop: 2026-10-15).

Vidau, Zaira (2018a): Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu v Italiji. V: Kržišnik-Bukić, Vera (ur.): Družbena participacija mladih v slovenskem zamejstvu. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 49–94.

Vidau, Zaira (2018b): Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu v Italiji. V: Obid, Milan (ur.): Identitetne opredelitve mladih v slovenskem zamejstvu. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 51–91.

Vidmajer, Saša (2025): Smo koroški Slovenci, in naša zgodovina je antifašizem. Intervju z Meto Vouk in Evo Hartman. Sobotna priloga dnevnika Delo, 67, 218, 20. 9. 2025, 24–27.

Volksgruppen ORF (2014): Verdel in Dolinšek prejmeta priznanja. https://volksgruppen.orf.at/v2/slovenci/stories/2627009/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Volksgruppen ORF (2016): Nove oblike spominjanja in izročila. https://volksgruppen.orf.at/v2/slovenci/stories/2766467/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Volksgruppen ORF (2022): Ohranjanje spomina na Ljubelju. https://volksgruppen.orf.at/slovenci/stories/3160454/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Wakounig, Franc (2021): Vse v življenju so slučajnosti. https://www.novice.at/lokalno/vse-v-zivljenju-so-slucajnosti/ (zadnji dostop: 2025-10-12).

Wirth, Luisa (2022): The Backpack of a Carinthian Slovene – Transmission of Transgenerational Trauma in Slovenes in Carinthia/Koroška. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 89, 159–177.

Wurm-Olip, Anica (2019): Mein Leben begann an einem Ort des Todes / Rojena na kraju smrti ... in preživela. Urednik Miha Vrbinc. Celovec, samozaložba [Mohorjeva].

Wurm-Olip, Anica (2025): Ustna izjava ob zaključku prireditve ob 80. obletnici vrnitve pregnanih. Novice, 26. 9. 2025: Potomci pregnanih počastili vrnitev, 4.

Wutti, Daniel (2013a): Drei Familien, drei Generationen. Das Trauma des Nationalsozialismus im Leben dreier Generationen von Kärntner Slowenen. Celovec, Drava.

Wutti, Daniel (2013b): Transgeneracijski prenosi v družinah koroških Slovencev. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 70, 45–54.

Wutti, Daniel (2015): Zur Tradierung der kärntnerslowenischen Opferrolle: transgenerationale Traumatisierung vor dem Hintergrund von (Großgruppen-) Identität, Gedächtnis und Erinnerung. Psychologie und Gesellschaftskritik, 39, 4, 33–44.

Wutti, Daniel (2022): Transgenerational Aspects of Trauma and Multilingualism in Literature: Language and Trauma Sensitive Aspects in Literature of an Ethnic and Language Minority. Journal of Literature and Trauma Studies, 11, 1–2, 167–200.

Wutti, Daniel & Nadja Danglmaier (2024): Commemorative Signs for Nazi Era Victims across Space and Time – DERLA Kärnten/Koroška. Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja, 92, 105–121.

Wutti, Daniel, Hartmann, Eva, Danglmaier Nadja & Jana Babšek (2022): Nekdanje koncentracijsko taborišče Ljubelj/Loibl sever kot koroško spominsko obeležje v Sloveniji in v Avstriji. Zgodovina v šoli, 30, 2, 13–25.

Založnik, Leon (2019): Po sledeh »Angela pozabe« – romana pisateljice Maje Haderlap. https://www.hak-tak.at/wp-content/uploads/2021/01/report_2018-19.pdf (zadnji dostop: 2025-10-12).

Zorec, Mira (2008): Von der Gestapo aus der Schulklasse geholt. V: Kuba, Andreas (ur.): A Letter to The Stars - Die Letzten Zeugen. Das Vermächtnis der Holocaust-Überlebenden. Dunaj, Verein Lernen aus der Zeitgeschichte, 344–349.

Zwitter-Grilc, Sabina (2022): Schatten der Scham. Über transgenerationelle Traumaweitergabe unter den Kärntner Slowen*innen, Rom*nja, Jüd*innen in Text und Film. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva.

Žagar, Mitja (2020): Odprt vključujoč javni dialog: pristop, orodje, ideologija in cilj / Offener, inklusiver, öffentlicher Dialog: Ansatz, Instrument, Ideologie und Ziel. V: Brousek, Jan, Grafenauer, Danijel, Wintersteiner, Werner & Werner Wintersteiner (ur.): Slovenija – Österreich: befreiendes Erinnern / Osvobajajoče spominjanje: dialogische Aufarbeitung der Vergangenheit / Dialoško obravnavanje zgodovine. Celovec, Drava, 95–107, 108–125.